

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Amor impossibilis? Lesbische relaties in de literatuur van vijftiende- en zestiende-eeuws Italië

Hartog, Marlisa den

Citation

Hartog, M. den. (2020). Amor impossibilis?: Lesbische relaties in de literatuur van vijftiende- en zestiende-eeuws Italië. *Leidschrift*, 35(juni: Een uitgesproken taboe. LHBT'ers en seksualiteit in de geschiedenis), 37-58. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3448634>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3448634>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Amor impossibilis? Lesbische relaties in de literatuur van vijftiende- en zestiende-eeuws Italië

Marlisa den Hartog

De historica Jacqueline Murray beargumenteerde in haar toonaangevende artikel 'Twice Marginal and Twice Invisible' (1996) dat van alle groepen binnen de middeleeuwse samenleving, lesbiennes het meest gemarginaliseerd en het slechtst zichtbaar zijn. De bronnen uit deze periode geven maar weinig informatie over romantische en seksuele relaties tussen vrouwen. Daarnaast speelde het historisch onderzoek naar middeleeuwse lesbiennes zich tot in de jaren negentig af in de marges van de geschiedschrijving.¹ Wanneer we de bronnen uit de middeleeuwse en vroegmoderne periode bestuderen, zien we dat seksuele relaties tussen vrouwen inderdaad veel minder zichtbaar zijn dan seksuele relaties tussen mannen. Dit heeft er voor een groot gedeelte mee te maken dat de overweldigende meerderheid van het bronmateriaal is geschreven door mannelijke auteurs. Hoewel we wel degelijk bronnen hebben die door vrouwen zijn geschreven – variërend van persoonlijke correspondentie tot poëzie en theoretische traktaten – is dit materiaal beperkter. Bovendien laten deze vrouwen zich zelden uit over homoseksualiteit. Mannelijke auteurs bespreken homoseksualiteit veel vaker, maar in hun teksten zijn lesbische relaties veelal onzichtbaar.

Vanuit een theologisch en kerkrechtelijk perspectief werd in theorie geen onderscheid gemaakt tussen lesbische en homoseksuele relaties. Beide werden gedefinieerd als sodomie en gezien als een misdaad tegen de natuurlijke orde. Sodomie was een doodzonde, wat betekende dat wanneer iemand deze zonde beging zonder berouw te tonen, hij of zij volgens de kerkelijke doctrine veroordeeld zou worden tot eeuwige verdoemenis. Vanuit een medisch/natuurwetenschappelijk perspectief werd sodomie gezien als een handeling die inging tegen de natuurlijke orde, omdat mannen of vrouwen die seks hadden met iemand van hetzelfde geslacht hun lichaamsdelen niet zouden gebruiken voor het doel waarvoor zij oorspronkelijk geschapen waren (teruggaand op het teleologische wereldbeeld van Aristoteles). In praktijk kregen lesbische relaties echter minder aandacht dan seksuele relaties tussen mannen. Hoewel predikanten

¹ J. Murray, 'Twice Marginal and Twice Invisible. Lesbians in the Middle Ages', in: V.L. Bullough en J.A. Brundage ed., *Handbook of Medieval Sexuality* (New York 1996) 191-208.

zich in hun preken erg druk maakten over ‘zondige’ relaties tussen mannen en biechtvaders hun biechtelingen ondervraagden over seksuele handelingen met andere mannen, wordt in deze theologische teksten niets over seksuele relaties tussen vrouwen gezegd. Ook in medische teksten blijven seksuele verlangens en seksuele handelingen tussen vrouwen onbesproken, waar die tussen mannen actief worden bediscussieerd.

Hoewel er sprake is van een bronnenprobleem in het reconstrueren van (opvattingen over) lesbische relaties is er sinds de jaren negentig een toename te zien in de historiografie over dit onderwerp. Historici en letterkundigen worden steeds bedreven in het achterhalen van informatie, door tussen de regels door te lezen, te redeneren vanuit de lacunes en door op zoek te gaan naar alternatief bronmateriaal.² Een van de belangrijke informatiebronnen is de literatuur.³ Hoewel seksuele en romantische relaties tussen vrouwen ook in literaire teksten minder voorkomen dan die tussen mannen, stelt juist dit type bronnen ons (tot op een bepaalde hoogte) in staat te reconstrueren hoe men over dit onderwerp dacht. In dit artikel zal ik daarom gebruik maken van een aantal literaire teksten, afkomstig van verschillende schrijvers en uit diverse genres, om aan te tonen hoe seksuele verlangens en seksuele handelingen tussen vrouwen werden beschreven in vijftiende- en zestiende-eeuws Italië. Het eerste deel van het artikel bestaat uit een analyse en een vergelijking van de verschillende verhalen over seksuele relaties tussen vrouwen. In het tweede deel wordt het beeld dat in deze bronnen wordt geschilderd, vergeleken met de manier waarop over mannen wordt geschreven. Hoe dacht men in vijftiende- en zestiende-eeuws Italië over seksuele relaties tussen vrouwen? Waarom schreven mannelijke auteurs er zo weinig over? En hoe komt het dat zij zich drukker leken te maken over seksuele relaties tussen mannen?

² Goede voorbeelden zijn: J.M. Bennett, “‘Lesbian-Like’ and the Social History of Lesbianisms”, *Journal of the History of Sexuality* 9.1-2 (2000) 1-24 en K. Lochrie, *Heterosyncrasies. Female Sexuality When Normal Wasn’t* (Minneapolis 2005).

³ Een aantal voorbeelden van toonaangevende studies van de Italiaanse literatuur: J. Murray, ‘Agnolo Firenzuola on Female Sexuality and Women’s Equality’, *The Sixteenth Century Journal* 22.2 (1991) 199-213; P. Simons, ‘Lesbian (In) Visibility in Italian Renaissance Culture. Diana and Other Cases of *donna con donna*’, *Journal of Homosexuality* 27 (1994) 81-122; L. Giannetti, *Lelia’s Kiss. Imagining Gender, Sex, and Marriage in Italian Renaissance Comedy* (Toronto 2009).

Komische misverstanden

Een van de literaire genres waarbinnen seksueel verlangen tussen vrouwen een rol speelt, is de *commedia erudita*. Dit soort toneelstukken, gemodelleerd naar klassieke Griekse en Romeinse voorbeelden, zijn vaak *comedies of errors* waarin door een aaneenrijging van misverstanden allerlei komische en vaak bizarre situaties ontstaan. De letterkundige Laura Giannetti heeft laten zien dat crossdressing (waarbij mannelijke karakters zich voordoen als vrouwen, en vrouwelijke karakters zich voordoen als mannen) een bijzonder belangrijke rol in dit soort komedies speelde. Door vrouwelijke personages te verkleden als mannen en andere vrouwelijke personages verliefd op deze ‘mannen’ te laten worden, kon een toneelschrijver lesbische relaties zichtbaar maken en op een speelse manier de traditionele kijk op gender, seks en huwelijk in twijfel trekken of zelfs belachelijk maken, terwijl hij tegelijkertijd wel binnen de grenzen bleef van wat acceptabel was.⁴

Dit soort komische misverstanden veroorzaakt door crossdressing komen we ook tegen in andere literaire genres, zoals Italiaanse novella's en de ridderroman. Een van de vele novella's geschreven door Matteo Bandello (c. 1480-1562) vertelt het verhaal van de jonge vrouw Catella die verliefd wordt op een andere vrouw (Nicuola). Nicuola heeft zich verkleed als lakei (en luistert naar de naam Romulo) om zo in de buurt te kunnen komen van de man waarop zij verliefd is. Catella probeert Romulo/Nicuola te verleiden en omhelst en kust hem/haar. Omdat Nicuola haar vermomming niet wil prijsgeven en de andere vrouw niet achterdochtig wil maken, kust zij haar ook gepassioneerd terug, terwijl zij ‘de hele tijd bang was dat Catella haar handen op die delen zou leggen die haar zouden laten zien dat zij geen man was’.⁵ Aangezien de smoorverliefde Catella geloofde dat haar geliefde een man was en Nicuola haar verliefdheid niet beantwoordde, is het natuurlijk moeilijk hieruit conclusies te trekken over ideeën over seksueel verlangen tussen vrouwen. Wel lijkt Bandello relatief nonchalant om te gaan met seksuele handelingen tussen vrouwen. Hij lijkt lesbische relaties vooral als iets komisch te zien.

Een vergelijkbaar verhaal over lesbische verlangens veroorzaakt door crossdressing is te vinden in de ridderroman *Orlando Innamorato* geschreven door Matteo Maria Boiardo (1440-1494). In de allerlaatste twee *canti* van de *Innamorato* stuit de Saraceense prinses Fiordesina op het slapende lichaam

⁴ Giannetti, *Lelia's Kiss*.

⁵ Matteo Bandello, *Novelle*, Vol. II, Novella 36.

van Bradamante, een vrouw die zeer bekwaam is in de vechtkunst en in het leger van Karel de Grote vecht. Bradamante draagt zoals altijd haar wapenrusting, waardoor Fiordespina denkt dat zij een mannelijke ridder ziet. Na het bewonderen van het gezicht en de vorm van de slapende dame ‘ontwaakt een liefdesvlam in haar gedachten’. Hoe langer ze naar haar kijkt, hoe sterker haar verlangen wordt. Het lukt haar maar niet om zich af te wenden.⁶ Wanneer Bradamante wakker wordt en in Fiordespina’s ogen kijkt, weet ze meteen hoe laat het is. ‘Een van ons zal niet blij zijn,’ verzucht ze, ‘want zij is misleid door wat zij ziet’. Het verlangen van de andere vrouw beschrijft ze als zinloos en komisch: het heeft geen zin om met de ene rasp een andere rasp te bewerken, want daar krijg je maar weinig geraspte kaas voor terug (letterlijk: *ché gratugia a gratugia poco acquista*).⁷ Boiardo eindigt deze scène helaas vrij abrupt. Na nogmaals de schoonheid en het verlangen van de twee vrouwen te hebben beschreven, en na de vaststelling dat hij als schrijver ‘goed wist wat hen ontbrak’ (*quelche li manca ben sapre’ dirio*), begint hij met het laatste vers van de *Innamorato* waarin hij schrijft dat Italië in brand staat en dat hij deze ‘ijdele liefde’ (*vano amore*) voor een later moment moet bewaren.⁸ Het verhaal van Boiardo geeft ons een aantal interessante perspectieven op mannelijke opvattingen van lesbische liefde als komisch, misplaatst, ijdel en onbevredigend. Net als het verhaal van Catella en Nicuola vertelt het ons echter niets wezenlijks over seksueel verlangen tussen vrouwen omdat ook in dit geval het verlangen van de verliefde vrouw is gebaseerd op een misverstand.

Lesbische verlangens

Naast de komische misverstanden zijn er ook genoeg scènes en verhalen te vinden waarin vrouwelijke karakters oprechte romantische of seksuele gevoelens koesteren voor een andere vrouw. Een van de meest expliciete voorbeelden is te vinden in het satirische boek *I Ragionamenti* van de schrijver Pietro Aretino (1492-1556). In dit boek vertelt Aretino over een voyeuristische koppelaarster die kijkt naar een vriend stel en zo opgewonden

⁶ Matteo Maria Boiardo, *Orlando Innamorato*, 3.8.63-65 en 3.9.4-5.

⁷ Ibidem, 3.9.11.

⁸ Ibidem, 3.9.25-26. De kreet dat Italië in brand staat verwijst naar de vele oorlogen die het land aan het einde van de vijftiende eeuw teisterden.

raakt van het prachtige lichaam van de vrouw, dat ze zichzelf begint aan te raken:

Ik verloor mijn verstand toen ik dat lichaam zag, met die navel als een juweel in het midden, en ik verloor mezelf in de schoonheid van dat ene mooie ding, waarvoor mannen zoveel krankzinnigheden begaan, zoveel vijanden maken, zoveel geld uitgeven, en zoveel woorden vuilmaken. Maar haar dijen, haar benen, haar voeten, handen en armen! Wie dat kan, mag ze voor me prijzen zoals ze dat verdienen. De voorkant van haar lichaam maakte me gek, maar het wonder van haar schouders, lendenen en andere bekoorlijkheden bracht me pas echt buiten mezelf. Ik zweer je op al mijn bezittingen dat, terwijl ik naar haar keek, ik mijn hand op mijn jeeuwel legde en erop wreef alsof ik een man was die geen plek had om zijn ding in te stoppen.⁹

In tegenstelling tot de voorbeelden uit de vorige paragraaf gaat het hier niet om een misverstand veroorzaakt door crossdressing maar om een oprecht seksueel verlangen dat wordt opgewekt door het zien van het lichaam van een andere vrouw.

Een beduidend minder expliciet, maar ook zeer interessant voorbeeld van romantische aantrekkingskracht tussen twee vrouwen is te vinden in het vervolg op het verhaal van Fiordispina en Bradamante. Dit vervolg werd geschreven door Ludovico Ariosto (1474-1533) en is deel van zijn ridderroman *Orlando Furioso*. In Ariosto's versie van het verhaal laat de vrouwelijke ridder de prinses direct weten dat zij eigenlijk een vrouw is en geen man. Interessant genoeg zorgt deze onthulling er echter niet voor dat Fiordispina's verliefdheid verdwijnt.

Bradamante liet haar met tactvolle woorden weten dat zij een vrouw was. (...) Maar deze onthullingen smoorden nog geen vonkje van het vuur van de verliefde vrouw. (...) Voor Fiordispina was Bradamante's gezicht hierdoor niet minder mooi, en haar ogen en bewegingen waren niet minder bevallig. Haar hart, dat naar Bradamante was gevlogen om van haar aanbiddelijke ogen te genieten, keerde hierdoor niet bij haar terug.¹⁰

⁹ Pietro Aretino, *Sei Giornate*, ed. G.D. Bonino (Turijn 1975) 336.

¹⁰ Ludovico Ariosto, *Orlando Furioso*, XXV, 31-33.

Zelfs wanneer Fiordispina Bradamante vrouwenkleding aan laat trekken, hopende dat ‘de ziekte’ die zich in haar had gevestigd door Bradamantes mannelijkheid uitgedreven zou kunnen worden door een dosis vrouwelijkheid, lukt het haar niet haar verliefdheid uit te bannen.¹¹ De moraal van dit verhaal lijkt de onoverwinnelijkheid van de liefde te zijn: wanneer Amor zijn pijlen eenmaal heeft verschoten, ben je hulpeloos verloren. Binnen de context van dit artikel is het echter vooral interessant dat het geslacht van een geliefde als irrelevant wordt gepresenteerd. De persoon waarop men verliefd is geworden, blijft dezelfde persoon. Mooie ogen zijn mooie ogen, ongeacht of ze van een man zijn of van een vrouw.

Ondanks de onvoorwaardelijke liefde van Fiordispina, wordt haar verlangen door beide vrouwen beschreven als iets onnatuurlijks en iets dat onmogelijk te bevredigen is: een *amor impossibilis*.¹² Bradamante probeert Fiordispina af te brengen van haar ‘dwaze’ en ‘zinloze’ verlangens. Fiordispina zelf beklaagt zich over haar wrede lot, omdat haar gevoelens voor een vrouw volgens haar ‘een nog grotere dwaasheid’ zijn dan verliefd worden op je eigen zoon of vader, of zelfs een stier. De verlangens van deze vrouwen, allen voorbeelden uit de klassieke mythologie, konden volgens Fiordispina tenminste nog geconsumeerd worden.

Bij iedere andere soort liefde, goed of slecht, zou ik kunnen hopen op het verlangde einde [*desiato fin*, i.e. het consumeren van die liefde], de roos zou van doornen kunnen worden ontdaan, maar alleen mijn verlangen is zonder doel/einde! [*è senza fine*] (...) Ik ben nog nooit een vrouw tegengekomen die van een andere vrouw hield, niet onder mensen en niet onder beesten. Een andere vrouw hoort een andere vrouw niet mooi te vinden, net zoals een hinde een andere hinde niet mooi vindt, of een ooi een andere ooi.¹³

Voor Fiordispina is de enige denkbare oplossing dat Bradamante wordt veranderd in een man, en ze bidt tot ‘Mahomet en de goden’ om haar geliefde in een ‘gunstigere sekse’ te transformeren. Dit is ook hoe Ludovico Ariosto het verhaal uiteindelijk ‘oplost’. Bradamante blijkt een tweelingbroer te hebben die sprekend op haar lijkt, en deze Richardet besluit stiekem

¹¹ Ariosto, *Orlando Furioso*, XXV, 40-41.

¹² Voor een studie van romantische en seksuele verlangens tussen vrouwen als een *amor impossibilis*, zie ook: M. DeCoste, *Hopeless Love. Boiardo, Ariosto, and Narratives of Queer Female Desire* (Toronto 2009).

¹³ Ariosto, *Orlando Furioso*, XXV, 34-35.

Bradamantes plaats in bed te nemen. Nadat hij Fiordispina heeft verteld dat een nimf hem in een man heeft veranderd, betast ze onderzoekend ‘dat waarnaar ze zo had verlangd’. Daarna accepteert zij hem dolgelukkig als haar minnaar.¹⁴ Ariosto presenteert lesbische liefde als een *amor impossibilis*, niet in de zin dat vrouwen niet verliefd op elkaar kunnen worden, maar in de zin dat die liefde niet bevredigd kan worden. In *Orlando Furioso* leiden lesbische verlangens enkel tot frustratie en kunnen vrouwen alleen bevredigd worden en gelukkig zijn wanneer ze seks hebben met een man.

Lavinia en Lucia

De personages in de ridderromans van Boiardo en Ariosto geloven niet dat vrouwen in staat zijn elkaar seksueel te bevredigen. Er zijn echter ook andere verhalen te vinden waarin we vrouwelijke personages tegenkomen die geloven dat dat wel degelijk kan. Een van die verhalen betreft een novella van de schrijver Agnolo Firenzuola (1493-1543). Dit verhaal gaat over de jonge vrouw Lavinia die is getrouwd met een rijke oude man. Een jongeman genaamd Fulvio wordt verliefd op haar en vermomt zichzelf als een dienstmeid, met de schuilnaam Lucia, om in haar huishouden te kunnen werken. Wanneer de echtgenoot op reis gaat, slapen Lavinia en Lucia/Fulvio samen in een bed. Dan probeert Lavinia, nog steeds denkend dat Lucia een vrouw is, haar te verleiden.

[Lavinia], die misschien verlangde naar iemand die het stof beter uit haar bontmantel kon schudden dan haar echtgenoot dat kon [*scoteva la polvere del pellicione*], begon Lucia met veel verlangen te omhelzen en kussen, en terwijl ze door ging met haar spel [*scherzando*] legde ze haar handen daar waar we mannen van vrouwen onderscheiden. Toen ze ontdekte dat Lucia daar geen vrouw was zoals zijzelf, was ze volledig verbijsterd, en ze trok haar hand in een beweging terug, compleet verlamd, alsof ze een slang in een mandje met kruiden had gevonden.¹⁵

Er volgt een lange stilte waarin ‘Lucia’ de uitkomst afwacht en Lavinia goed haar gezicht bestudeerd om zich ervan te verzekeren dat dit toch echt Lucia is. Wanneer ze hiervan overtuigd is, raakt ze haar bedgenoot opnieuw aan. Ze

¹⁴ Ibidem, XXV, 58-69.

¹⁵ Agnolo Firenzuola, *Ragionamenti*, Dag I, Novella 2.

tilt de dekens op om te zien of ze zich niet had vergist. In tegenstelling tot Fiordispina, die meteen erg blij is wanneer haar geliefde een penis blijkt te hebben, duurt het bij Lavinia langer om aan dat idee te wennen. Ze is echter onder de indruk van de schoonheid van het naakte lichaam van de man en gelooft 'dat deze transformatie door een wonder veroorzaakt moest zijn, zodat ze eindelijk werkelijk kon genieten van de jaren van haar jeugd'. Daarna heeft ze tot zeven keer toe seks met Fulvio voordat de zon opkomt.¹⁶

Het verhaal van Lavinia en Lucia laat ons drie dingen zien. Ten eerste toont het aan dat mannelijke auteurs in vijftiende- en zestiende-eeuws Italië geloofden in het bestaan van oprechte seksuele verlangens tussen vrouwen. Lavinia was tenslotte overtuigd dat Lucia een vrouw was op het moment dat zij haar amoureuze avances maakte. Ten tweede laat dit verhaal, net als dat van Bradamante/Fiordispina, zien dat een seksuele voorkeur voor vrouwen niet als exclusief werd gezien: vrouwen die seksuele verlangens voor andere vrouwen koesteren, kunnen diezelfde verlangens ook voor mannen voelen. Ook hier maakt het geslacht van de geliefde niet uit. Lavinia's verlangen naar Lucia/Fulvio verminderde immers niet toen ze ontdekte dat hij een man was. Nadat ze over de eerste schok heen was gekomen, werd haar verlangen naar haar bedgenoot zelfs groter omdat ze zich met hem pas 'werkelijk' [*sicuramente*] kon vermaken. Ten derde laat dit verhaal, in tegenstelling tot dat van Fiordispina/Bradamante, zien dat mannelijke auteurs het waarschijnlijk achtten dat vrouwen het initiatief namen voor relaties met andere vrouwen, met seksuele bevrediging als doel ('het stof uit hun bontmantel te schudden').

Alle drie deze conclusies worden ook ondersteund door verhalen uit de *commedia erudite* bestudeerd door Laura Giannetti. In de anonieme komedie *La Venetiana* (1536) kruipt een jonge weduwe, net als Lavinia, in bed bij haar bediende. Hoewel zij liever in de armen zou liggen van de knappe man waarop zij verliefd is, vermaakt ze zich in de tussentijd prima met over hem te fantaseren terwijl ze haar dienstmeisje kust en omhelst. In Alessandro Piccolomini's *Alessandro* (1544), Luca Contile's *Cesarea Gonzaga* (1550) en Curtio Gonzaga's *Gli inganni* (c. 1554) worden vrouwen die zelf crossdresseden als een man verliefd op een andere vrouw. Het thema van de *amor impossibilis* speelt ook in hun monologen een rol. De vrouwen zijn bang dat zij hun geliefde niet kunnen bevredigen omdat ze niet over de 'juiste middelen' beschikken en vrezen afgewezen te worden wanneer hun ware geslacht wordt onthuld. Tegelijkertijd wordt de *amor impossibilis* ook geproblematiseerd: de verliefde vrouwen zelf zijn er in ieder geval van overtuigd dat zij plezier en

¹⁶ Idem.

genot kunnen halen uit het samenzijn met hun geliefde. Zij kijken ernaar uit het lichaam van hun geliefde te kussen en omhelzen, en besluiten uiteindelijk toch naar haar toe te gaan in de hoop haar met hun liefde te overtuigen. Als aan het einde van het verhaal blijkt dat de vrouw waarop zij verliefd zijn, net als in het verhaal van Lavinia, een als vrouw verklede man is, tonen zij zich net zo tevreden met een man als met een vrouw.¹⁷

Seks in het klooster

Een laatste interessante bron voor de verbeelding van seksueel contact tussen vrouwen is Pietro Aretino's satirische portret van het kloosterleven in zijn *Ragionamenti*. In Aretino's klooster, dat meer op een bordeel lijkt dan op een vroom ordehuis, vindt een lange reeks seksscènes plaats. De nonnen hebben seks met allerlei mannen, van geestelijken zoals priesters en abten, tot muilezeldrijvers en pelgrims die ze het klooster binnensmokkelen. Daarnaast hebben de vrouwen onderling ook seks met elkaar, waarbij ze gebruik maken van glazen dildo's. Nanna, het hoofdpersonage van de *Ragionamenti*, beschrijft hoe zij samen met een andere non een boek met pornografische plaatjes bestudeerde, waarna zij door lust werden bevangen.

We kregen een groot verlangen om de geschilderde standjes uit te proberen, wat betekende dat we de glazen handvaten moesten consulteren. Mijn vriendin stopte het zo netjes tussen haar dijen dat het precies leek alsof de jeeuwel van een man stijf naar zijn verleiding wees. Dus ik wierp mezelf plat op mijn rug, net als die vrouwen op de Santa Maria brug [i.e. prostituees], en legde mijn benen op haar schouders, en zij, afwisselend stotend op de goede en de slechte manier [i.e. vaginaal/anaal], liet me snel doen wat ik moest doen [i.e. klaarkomen]. Daarna wisselden we van plaats, en gaf ik haar een koekje van eigen deeg [lett: *migliaccio per torta*].¹⁸

Aretino's kloosterscène laat zien dat mannelijke auteurs het wel degelijk waarschijnlijk achtten dat vrouwen elkaar seksueel konden bevredigen – in ieder geval in de zin van elkaar laten klaarkomen. In tegenstelling tot Fiordispina's of Lavinia's verlangen, werd het verlangen van Nanna en de andere non echter niet opgewekt door het zien van een vrouwenlichaam maar

¹⁷ Giannetti, *Lelia's Kiss*, 94-112.

¹⁸ Aretino, *Sei Giornate*, 47.

door het kijken naar plaatjes van seksende mannen en vrouwen. Bovendien worden de ‘glazen handvaten’ later in een andere scène beschreven als een matige vervanger voor ‘het echte werk’. In een cel van het klooster zijn twee nonnen gelijktijdig aan het masturberen met glazen dildo’s. Na afloop klagen ze dat die dildo’s maar armzalige plaatsvervangers zijn voor penissen van vlees en bloed. Het is waanzin, zegt één van hen, om te denken dat ze hun verlangens met stukken glas kunnen stillen. Ze maken een plan om het klooster te verlaten en eindelijk echte mannen te ontmoeten, en ze gooien de dildo’s kapot tegen de muur bij wijze van protest: ‘Laten we deze grot, deze tombe, verlaten en eindelijk van onze jeugd genieten zoals alle vrouwen dat zouden moeten doen!’¹⁹

Deze scènes uit de *Ragionamenti* vertonen een sterke overeenkomst met een veel oudere novella geschreven door Giovanni Sercambi (1348-1428). In dit verhaal maakt een groep nonnen in een klooster gebruik van een zijden dildo gevuld met graankorrels die ze met behulp van lintjes beurtelings ombinden zodat ze elkaar kunnen penetreren. De nonnen zijn aanvankelijk erg tevreden met deze gang van zaken, totdat een jongeman die zich heeft vermomd als non hen laat kennismaken met de sensatie van een echte penis die ook (zoals wordt benadrukt) in staat is te ejaculeren. Na afloop wil geen van de nonnen nog dildo’s gebruiken, en hebben ze voortaan alleen nog seks met mannen.²⁰

Het gebruik van dildo’s wordt ook in andere bronnen vermeld. Kerkrechtelijke teksten, zoals het *Decretum* van bisschop Burchard van Worms uit 1012, presenteerden het gebruik van dildo’s als een veel ernstigere zonde dan andere seksuele handelingen tussen vrouwen, omdat het penetratie betreft. Penetratie werd gezien als ‘van nature’ voorbehouden aan de man. Wanneer een vrouw die rol op zich nam, zou dat een usurpatie van de ‘mannelijke rol’ zijn. Deze bezorgdheid over de overschrijding van genderrollen is ook terug te zien in juridische bronnen. Er zijn maar weinig voorbeelden te vinden van vrouwen die voor seksuele handelingen met andere vrouwen werden berecht. Het grootste gedeelte van de vrouwen die voor sodomie werden veroordeeld, betreft vrouwen die niet alleen dildo’s gebruikten maar zich ook, in de ogen van vroegmoderne tijdgenoten, op andere gebieden ‘mannelijk’ gedrag aanmaten.²¹ In de zeventiende eeuw trok

¹⁹ Ibidem, 27-28.

²⁰ Giovanni Sercambi, *Il Novelliere*, Luciano Rossi ed. (Rome 1974) 190-195.

²¹ P. Simons, ‘The Cultural History of “Seigneur Dildoe”’ in: A. Levy ed., *Sex Acts in Early Modern Italy: Practice, Performance, Perversion, Punishment* (Farnham 2010) 77-91.

de non Benedetta Carlini, die een aantal visioenen zou hebben gehad, de aandacht van de Inquisitie. Tijdens het onderzoek dat volgde, en dat later door historica Judith Brown prachtig is gereconstrueerd, kwamen ook de ‘onzedige handelingen’ van Benedetta met een van de andere nonnen, Bartolomea, aan het licht. Bartolomea bekende dat zij en Benedetta verschillende seksuele handelingen bij elkaar hadden verricht, waaronder het kussen van elkaars borsten en gelijktijdige masturbatie. Zij vond het echter belangrijk om te benadrukken dat zij geen enkele keer ‘instrumenten’ hadden gebruikt en zich dus niet schuldig hadden gemaakt aan het toe-eigenen van de mannelijke rol.²²

Opvattingen over mannelijke en vrouwelijke homoseksualiteit: een vergelijking

Nu aan de hand van verschillende literaire teksten een beeld is geschetst van de opvattingen over seksuele relaties tussen vrouwen, wordt het tijd om dit beeld te vergelijken met ideeën over seksuele relaties tussen mannen. Een in het oog springend verschil is het oordeel van de verteller over dit soort relaties. Negatieve, moraliserende commentaren zijn veel sterker aanwezig in verhalen over homoseksuele mannen. De schrijvers van novella’s noemen seksuele relaties tussen mannen een symptoom van de verdorvenheid van de samenleving. Personages met een homoseksuele voorkeur worden door de verteller in negatieve termen beschreven en worden voor hun ‘zondes’ gestraft.²³ Wanneer auteurs romantische of seksuele relaties tussen vrouwelijke personages beschrijven, ontbreken die negatieve, moraliserende commentaren. Zelfs Pietro Aretino, die zijn personages herhaaldelijk kritiek laat uiten op bepaalde controversiële seksuele handelingen zoals orale seks, legt hen geen kritiek op seks tussen vrouwen in de mond. Ook worden lesbische verlangens vaak gepresenteerd als komische misverstanden.

²² J.C. Brown, *Immodest Acts. The Life of a Lesbian Nun in Renaissance Italy* (Oxford 1986) 117-120. De Nederlandse regisseur Paul Verhoeven is momenteel bezig met een film over het leven van Benedetta Carlini, aan de hand van Judith Browns boek.

²³ Een paar voorbeelden: Masuccio Salernito, *Il Novellino*, Novella 11. Matteo Bandello, *Novelle*, I.5 en III.48; Antonfrancesco Grazzini, *Le Cene*, Novella I.2.

Zie ook: M.I. den Hartog, “‘Overvallen door onzedige ondeugd.’” Opvattingen over “homoseksualiteit” in Italië, 1450-1500’, *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 31.1 (2017) 2-9.

Ludovico Ariosto laat een van zijn personages het Bradamante/Fiordispina verhaal introduceren als ‘zeer vermakelijk’. Hij claimt dat hij ‘niet gelooft dat er een mooier verhaal dan dit bestaat’.²⁴

Ook in de *commedie erudite* die Laura Giannetti bestudeerde, worden seksuele relaties tussen vrouwen gepresenteerd als iets onschuldigs. Mannelijke personages zeggen dat het geen enkel kwaad kan wanneer vrouwen elkaar kussen en aanraken, en dat het iets is wat men dagelijks ziet gebeuren. Vaders die horen dat hun dochter een geheime *rendez-vous* heeft gehad met een man, gebruiken het argument dat zij eigenlijk hoopte een vrouw in plaats van een man te ontmoeten als een verzachtende factor. Net als in ridderromans en novella’s worden seksuele en romantische verlangens van een vrouw voor een andere vrouw niet voorzien van moraliserend commentaar. In plaats van te worden neergezet als slecht en losbandig, of dom en naïef, zijn deze vrouwen de heldinnen van het verhaal.²⁵

De luchthartigheid over romantische en seksuele relaties tussen vrouwen die we tegenkomen in de literatuur, wordt gereflecteerd in juridische bronnen. In theorie waren vrouwen die seks hadden met andere vrouwen allesbehalve onschendbaar. Rechtshistoricus Louis Crompton heeft in een artikel uit 1980 al laten zien dat gedurende de middeleeuwen en vroegmoderne tijd in heel Europa diverse wetsteksten opgesteld werden die de doodstraf voorschreven voor seksuele relaties tussen vrouwen.²⁶ In praktijk lijken vrouwen hiervoor echter maar zeer zelden te zijn vervolgd. Tot nu toe zijn er voor de hele middeleeuwse periode tot het jaar 1500 maar ongeveer een dozijn rechtszaken bekend tegen veronderstelde vrouwelijke ‘sodomieten’. Deze zaken zijn vrijwel uitsluitend vijftiende-eeuws, en vonden overwegend plaats in de Lage Landen en het Heilige Roomse Rijk.²⁷ De tot nu toe bekende Italiaanse zaken zijn fragmentarisch. De oudste middeleeuwse casus van ‘vrouwelijke sodomie’ die tot nu toe is gevonden, betreft een zekere Guercia uit Bologna die in 1295 werd beschuldigd van het

²⁴ Ariosto, *Orlando Furioso*, XXV, 31-33.

²⁵ Giannetti, *Lelia's Kiss*, 76-77, 101, 105.

²⁶ L. Crompton, ‘The Myth of Lesbian Impunity’, *Journal of Homosexuality* 6 (1980-1) 11-25.

²⁷ Voor een overzicht van deze twaalf rechtszaken zie: Bennett, ‘Lesbian-Like’, 3 n. 5.

gebruik van dildo's om andere vrouwen te penetreren.²⁸ In 1501 werd een Venetiaanse vrouw veroordeeld tot de brandstapel voor seksuele handelingen met een meisje van elf jaar (de jonge leeftijd van het slachtoffer, die ook in deze tijd nog niet als een volwassen vrouw werd gezien, was een belangrijke reden voor het opleggen van de maximale straf).²⁹

Deze schaarse voorbeelden van de vervolging van seksuele relaties tussen vrouwen staat in schril contrast met de hoeveelheid bronnen die de rigoureuze vervolging van seksuele relaties tussen mannen heeft achterlaten. Juist in vijftiende- en zestiende-eeuws Italië werd sodomie tussen mannen actief vervolgd, met name in steden zoals Florence en Venetië waar speciale juridische *taskforces* werden ingesteld om dit 'misdrijf' te bestrijden. In Venetië werden tussen 1451 en 1500 zo'n 330 mannen vervolgd voor sodomie.³⁰ In Florence naderde het totale aantal vervolgingen tussen de jaren 1432 en 1507 zelfs 3000. Het overgrote gedeelte van de veroordeelden kreeg niet de doodstraf maar een gevangenisstraf, lijfstraf, verbanning en/of een geldboete opgelegd.³¹ Executies kwamen echter wel degelijk voor. Alleen in de stad Florence werden tussen 1459 en 1502 al drie mannen ter dood gebracht vanwege sodomie. In Ferrara waren dat er tussen 1441 en 1577 negen, en in Venetië in de jaren 1406-1407 zelfs zestien.³² De luchthartige manier waarop in de literatuur over seksuele relaties tussen vrouwen wordt geschreven, reflecteert dus het gebrek aan aandacht voor deze relaties in juridische bronnen.

Historici die zich bezighouden met middeleeuwse en vroegmoderne seksualiteit hebben verschillende theorieën geformuleerd om het gebrek aan interesse voor of bezorgdheid over lesbische relaties te verklaren.³³ Sommige

²⁸ C. Lansing, 'Donna con Donna? A 1295 Inquest into Female Sodomy' in P.M. Soergel ed., *Sexuality and Culture in Medieval and Renaissance Europe* (New York 2005) 109-122.

²⁹ Giannetti, *Lelia's Kiss*, 83.

³⁰ G. Ruggiero, *The Boundaries of Eros. Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice* (Oxford 1985) 110-135.

³¹ M. Roche, *Forbidden Friendships. Homosexuality and Male Culture in Renaissance Florence* (Oxford 1996) 47-54, 175-189.

³² N. Davidson, 'Theology, Nature and the Law. Sexual Sin and Sexual Crime in Italy from the Fourteenth to the Seventeenth Century' in: T. Dean ed., *Crime, Society and the Law in Renaissance Italy* (Cambridge 1994) 94-96; G. Ruggiero, 'Sexual Criminality in the Early Renaissance', *Journal of Social History* 8 (1975) 18-37.

³³ Judith Bennett geeft een beknopt overzicht van deze vier argumenten: 'Lesbian-Like', 5-6.

verklaringen hebben een medisch uitgangspunt. Harry Kuster en Raymond Cormier legden de oorzaak bij wat zij de *spermatic economy* noemden: in de premoderne maatschappij werd grote waarde gehecht aan sperma, waardoor seksuele relaties tussen vrouwen als minder schadelijk werden gezien dan die tussen mannen, omdat daar in ieder geval geen waardevol sperma werd verspild.³⁴ Dit argument houdt echter geen stand, aangezien de medische wetenschap in vijftiende- en zestiende-eeuws Italië aansloot bij de doctrine van de Griekse medicus Galenus (c. 129-200/216) die stelde dat vrouwen net als mannen een zaadlozing hadden tijdens hun orgasme. Historica Joan Cadden beargumenteerde dat we de lesbische onzichtbaarheid moeten zien binnen de context van de ondergeschikte plaats van de middeleeuwse vrouw in het algemeen. Vrouwen speelden volgens de medische wetenschap slechts een passieve, secundaire rol binnen de voortplanting en werden dus makkelijk over het hoofd gezien.³⁵ Ook dit argument lijkt echter voor vijftiende- en zestiende-eeuws Italië niet op te gaan, aangezien er juist toen veel aandacht was voor het vrouwelijk lichaam binnen de anatomische wetenschap. In anatomische traktaten en *regimina sanitatis* waren de passages over vrouwelijke voortplantingsorganen opvallend veel langer dan die over mannelijke.³⁶

Andere verklaringen liggen op het bredere, maatschappelijke vlak. John Boswell stelt dat seksuele relaties tussen vrouwen gezien werden als 'het mindere kwaad'. In vergelijking met overspel met mannen waren dit soort seksuele handelingen relatief onschuldig aangezien hierbij in ieder geval geen buitenechtelijke kinderen op de wereld werden gezet en de bloedlijn niet in gevaar kwam.³⁷ Dit argument, dat we eerder ook al hoorden uit de mond van een vader in de *commedie erudite*, is op het eerste gezicht zeer overtuigend. Het lijkt echter wat van zijn kracht te verliezen wanneer we het uit het vacuüm van de historiografische discussie over lesbische relaties lichten, en afwegen binnen de context van de discussie over homoseksuele relaties. Hoewel uit seksuele relaties tussen vrouwen inderdaad geen buitenechtelijke kinderen voortkomen, geldt hetzelfde voor seksuele relaties tussen mannen. Waarom

³⁴ H.J. Kuster en R.J. Cormier, 'Old Views and New Trends. Observations on the Problem of Homosexuality in the Middle Ages', *Studi Medievali* 3.25 (1984) 600, 609.

³⁵ J. Cadden, *Meanings of Sex Difference in the Middle Ages: Medicine, Science and Culture* (Cambridge 1993) 224.

³⁶ Zie bijvoorbeeld: K. Park, *Secrets of Women: Gender, Generation, and the Origins of Human Dissection* (New York 2006) en M.H. Green, *Making Women's Medicine Masculine: The Rise of Male Authority in PreModern Gynaecology* (Oxford 2008).

³⁷ J. Boswell, *Same-Sex Unions in Premodern Europe* (New York 1994) xxvii-xxx.

zou seks tussen vrouwen dan als onschuldiger worden ervaren? Een van de meest overtuigende verklaringen werd mijns inziens geformuleerd door Jacqueline Murray die het fallocentrische aspect van de middeleeuwse seksualiteit benadrukte. Volgens Murray vond men het voor de komst van de moderne tijd überhaupt moeilijk om zich een voorstelling van seks te maken waarbij geen penissen betrokken waren. Zo lang vrouwen geen dildo's of andere voorwerpen gebruikten om penissen te imiteren, werden hun relaties dus niet als een 'echte' seksuele handeling gezien. Dit in tegenstelling tot seks tussen mannen, waarbij altijd penissen betrokken zijn. Seks tussen mannen werd dus als serieuzer gezien.³⁸

Op basis van het literatuuroverzicht dat ik in dit artikel heb gegeven, wil ik een alternatieve of aanvullende verklaring aandragen om het gebrek aan belangstelling of bezorgdheid jegens lesbische relaties te verklaren. Een belangrijk deel van het antwoord ligt volgens mij in de vergelijking tussen de opvattingen over seksuele relaties tussen mannen en die tussen vrouwen. De manier waarop (mannelijke) auteurs seks en verlangen tussen vrouwen beschrijven, verschilt sterk van de manier waarop zij deze tussen mannen bespreken. We kunnen hierbij twee belangrijke verschillen onderscheiden.

Seksueel plezier

Allereerst is er een verschil in de beschrijving van seksueel plezier. Mannelijke auteurs benadrukken vaak het genot dat mannen ervaren tijdens seksuele handelingen met andere mannen. Medische auteurs proberen dit genot met behulp van fysiologische oorzaken te verklaren; theologische auteurs beschrijven het gevoel als zo verslavend dat het bijna onmogelijk is om op te geven, zeker wanneer je er al op jonge leeftijd mee begint. Deze nadruk op genot en plezier in de beschrijvingen van seks tussen mannen, is in de verhalen over seks tussen vrouwen veel minder sterk. Lesbische relaties worden door mannelijke auteurs meestal gepresenteerd als onbevredigend. De suggestie wordt gewekt dat penetratie door een man voor een vrouw de enige echt bevredigende vorm van seks is. Sommige vrouwelijke karakters zijn seksueel gefrustreerd en zich niet bewust van de mogelijkheid om seks te hebben met een andere vrouw (zoals Fiordispina in Ariosto's *Orlando Furioso*). Anderen proberen heteroseksuele seks te imiteren met dildo's, maar vinden dit ontoereikend (zoals de nonnen in Aretino's *Ragionamenti* en in Sercambi's

³⁸ Murray, 'Twice Marginal', 199.

novella). Hoewel sommige mannelijke auteurs de mogelijkheden laten zien van seksueel genot tussen vrouwen zonder penetratie (zoals Lavinia in Firenzuola's novella, en de vrouwen in de *commedie erudite*), wordt seks met een man ook in deze verhalen gepresenteerd als superieur.

Om deze denkwijze te verklaren, zullen we even een uitstapje maken naar de medische literatuur uit deze periode. De periode tot 1550 die in dit artikel wordt besproken, de periode waarin lesbiennes relatief 'onzichtbaar' zijn, gaat namelijk vooraf aan een vroegmoderne periode waarin lesbisch verlangen en seksuele relaties tussen vrouwen steeds meer voorkomen in de bronnen.³⁹ Historici van de vroegmoderne geneeskunde, zoals Katherine Park, hebben deze ontwikkeling verbonden aan de anatomische ontdekkingen van de zestiende eeuw en de groeiende kennis over de rol van de clitoris voor vrouwelijk genot. Twee rivaliserende anatomen, Gabriele Falloppia en Realdo Colomba, claimden rond 1560 beiden dat zij de clitoris hadden 'ontdekt'. Colomba noemde het 'de belangrijkste plek voor het genot van de vrouw wanneer ze gemeenschap heeft, zodat wanneer je erover wrijft met de penis of het zelfs maar aanraakt met je pink, het genot ervoor zorgt dat het zaad uit haar stroomt, sneller dan de wind'.⁴⁰ Deze 'ontdekking' van de clitoris zou er volgens Park voor hebben gezorgd dat men nu voor het eerst geloofde dat een vrouw zonder penetratie seksueel genot kon ervaren, zowel met een vrouwelijke als met een mannelijke sekspartner. Hoewel dit argument heel overtuigend klonk, werd het belang van de 'ontdekking' van de clitoris geproblematiseerd door mediëvisten zoals Karma Lochrie, die benadrukten dat er veel meer continuïteit tussen de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd bestaat. Ook in de middeleeuwen bestond er namelijk al medische kennis over zowel de clitoris als diens belang voor lesbische relaties. Daarnaast bleef ook na de 'ontdekking' van de clitoris verwarring bestaan over wat het precies was: het werd bijvoorbeeld vaak verward met de schaamlippen. Bovendien werd ook na de middeleeuwen de clitoris nog gepathologiseerd. Hoewel Colomba de clitoris beschreef als een gewoon deel

³⁹ Zie bijvoorbeeld: V. Traub, *The Renaissance of Lesbianism in Early Modern England* (Cambridge 2002).

⁴⁰ K. Park, 'The Rediscovery of the Clitoris: French Medicine and the Tribade, 1570-1620' in: C. Mazzio en D. Hillman, ed., *The Body in Parts: Fantasies of Corporeality in Early Modern Europe* (New York 1997) 171-193: 177. Oorspronkelijk citaat: 'illa praecipue sedes est delectationis mulierum, dum venerem exercent; quam non modo si mentula confricabis, sed vel minimo digito attractabis: ocyus aura semen hac, atque ilac prae voluptate vel illis invitis profluet.'

van de vrouwelijke anatomie, iets wat iedere vrouw had, bleven anatomisten zoals Vesalius het beschrijven als een pathologische aandoening die alleen in ‘vrouwelijke hermafrodieten’ werd gevonden.⁴¹

In de medische teksten die ik voor dit onderzoek raadpleegde, geschreven tussen 1450 en 1550, ben ik geen enkele verwijzing naar seksuele relaties tussen vrouwen tegengekomen. Zelfs in deze periode vóór de ‘ontdekking’ van de clitoris vinden we echter aanwijzingen voor een geloof in de mogelijkheid van vrouwelijk genot, of zelfs een vrouwelijk orgasme, zonder penetratie. De arts Michele Savonarola (1385-1468) adviseerde de mannelijke sekspartner om, bij wijze van voorspel, met zijn vingers en penis over de plek ‘tussen de *sexo* en de *natura*’ te wrijven omdat dit een erg gevoelige plek is. Op die manier zou de vrouw, wanneer de man haar daarna penetreert, makkelijker klaarkomen en haar zaad ejaculeren (en dus zwanger worden). Het is echter goed mogelijk dat de vrouw alleen door dit voorspel al klaarkomt (dus zonder penetratie!). Savonarola waarschuwt de man dan ook dat hij ‘op moeten passen met deze aanrakingen’ en niet te lang door moet gaan, omdat de vrouw anders ‘voortijdig’ kan klaarkomen, zodat ‘al het werk van de man voor niets is geweest’.⁴² Hoewel deze passage over heteroseksuele seks gaat, laat het wel zien dat men geloofde dat het aanraken van de vulva, zonder de vagina te penetreren, tot een vrouwelijk orgasme kon leiden. Eenzelfde conclusie kan worden getrokken uit een tekst van de arts Pietro Bairo (1468-1558). Bairo raadt ongetrouwde vrouwen zoals nonnen en weduwen die aan een ‘verstikking van de baarmoeder’ lijden aan om over hun vulva (lett: *bocca della natura*) te wrijven met een vinger die eerst werd gedrenkt in een olie met ‘geneeskundige’ middelen zoals lelie, munt en nootmuskaat. Een ‘verstikking van de baarmoeder’ zou het gevolg zijn van een opeenhoping van zaad. Door deze behandeling konden vrouwen zichzelf tot een zaadlozing brengen en de ‘verstopping’ verhelpen.⁴³ Masturbatie werd al sinds Galenus door diverse middeleeuwse medici voorgeschreven als medische remedie. Sommigen van hen schreven dat niet de vrouw zelf, maar een vroedvrouw deze behandeling moest uitvoeren, waardoor het dus ook mogelijk is om dit als een seksuele handeling tussen vrouwen te zien.⁴⁴

⁴¹ Lochrie, *Heterosyncrasies* (Minneapolis 2005), zie vooral 73-75.

⁴² Michele Savonarola, *Ad mulieres ferrarienses*, ed. Luigi Belloni (Milaan 1952) 41-42.

⁴³ Pietro Bairo, *Secreti Mediciali*, Trattato 27, Cap. 1: ‘Della suffogation della matrice’.

⁴⁴ D. Jacquart en C. Thomasset, *Sexuality and Medicine in the Middle Ages* (Oxford 1988) 174-176; J. Cadden, ‘Western Medicine and Natural Philosophy’ in: V.L. Bullough en J.A. Brundage ed., *Handbook of Medieval Sexuality* (New York/Londen 1996) 58-59.

Hoewel Pietro Bairo noch Michele Savonarola de mogelijkheid van seksueel genot tussen vrouwen noemt, laten deze passages wel zien dat men bewust was van het feit dat niet-penetratieve seks zowel vrouwelijk genot als orgasmes kon veroorzaken. Het is interessant dat dit bewustzijn maar beperkt is doorgedrongen in de literatuur uit die tijd. Het personage Lavinia in Firenzuola's verhaal en de vrouwen in de *commedie erudite* kussen hun geliefden, omhelzen ze, en raken hen aan 'daar waar we vrouwen van mannen onderscheiden'. Op dat punt worden de 'lesbische seksscènes' echter afgebroken, omdat de vrouwen erachter komen dat hun bedgenoot een man is. Het wordt daardoor nooit duidelijk of de vrouwen in staat zouden zijn geweest om elkaar een orgasme te geven op de manier die Savonarola en Bairo beschreven. We stuiten op hetzelfde probleem in Aretino's scène over de voyeuristische koppelaarster die zichzelf streelt: het wordt niet duidelijk of haar masturberen tot een climax leidt. Bovendien wordt in al deze verhalen benadrukt dat seks met een man bevredigender is.

De enige voorbeelden van literaire bronnen waarin vrouwen klaarkomen door masturbatie of door seks met een andere vrouw, zijn voorbeelden waarin zij elkaar penetreren met dildo-achtige objecten: de nonnen in de verhalen van Aretino en Sercambi. Zelfs deze vrouwen klagen echter dat dildo's maar waardeloze hulpmiddelen zijn. In Aretino's verhaal noemen de nonnen het 'waanzin om te denken dat zij hun lust kunnen bevredigen met dit soort dingen, die geen kussen kunnen geven, geen tong hebben, en geen handen om de toetsen mee te beroeren' (het feit dat een vrouw ook in al deze zaken zou kunnen voorzien wordt genegeerd). De nonnen benadrukken ook het belang van het verschil tussen een kunstpenis en een echte: 'Als we al zoveel genot uit plaatjes [*dipinti*] halen, hoeveel zouden we dan wel niet uit levende [*vivi*] krijgen?'⁴⁵ Sercambi's novella richt zich ook op de tegenstelling tussen de levenloze dildo en de penis 'van vlees'. Wat dit verhaal nog interessanter maakt, is de nadruk op ejaculatie. Het mannelijke personage, verkleed als non, wordt ontmaskerd doordat hij ejaculeert en het is precies deze ejaculatie waarnaar de nonnen verlangen. De verteller schrijft dat de abdis wenste dat hij 'datzelfde vocht in haar emmer [*sua secchia*] zou stoppen' als hij de andere non had gegeven.⁴⁶

Volgens de middeleeuwse medische wetenschap was het ontvangen van het mannelijke sperma inderdaad een bron van seksueel genot voor de vrouw. Diverse middeleeuwse auteurs schreven al voor de dertiende eeuw dat

⁴⁵ Aretino, *Sei Giornate*, 27-28.

⁴⁶ Sercambi, *Novelliere*, 194.

het genot van vrouwen tijdens de seks groter was dan dat van de man, omdat vrouwen het op twee manieren ervoeren: zowel door hun eigen zaadlozing, als door het ontvangen van het mannelijk zaad.⁴⁷ Dit idee was ook in vijftiende-eeuws Italië nog courant en zien we bijvoorbeeld terug in een *regimen sanitatis* van de Bolognese arts Hieronymo Manfredi (c. 1430-1493).⁴⁸ Het belang dat men destijds hechtte aan de mannelijke ejaculatie kan dus een aanvullende verklaring zijn voor het geloof dat seks tussen vrouwen niet bevredigend zou zijn en dat zelfs penetratie met een dildo niet zo bevredigend was als penetratie door een penis.

Seksuele voorkeur

Een tweede verschil in de manier waarop over seksueel verlangen tussen mannen en tussen vrouwen wordt geschreven, ligt in de opvattingen over de seksuele voorkeur voor mensen van hetzelfde geslacht. Waar mannelijke auteurs van zowel medische en theologische als literaire teksten schrijven dat mannen een (vrijwel) exclusieve voorkeur voor mannen kunnen hebben, worden de romantische of seksuele verlangens tussen vrouwen onderling vrijwel nooit als exclusief gepresenteerd. De verhalen van Ariosto, Firenzuola en Aretino laten zien dat mannelijke schrijvers wel degelijk geloofden dat vrouwen verliefd konden worden of seksueel opgewonden konden raken door het zien van een andere vrouw. Alle literaire verhalen benadrukken zonder uitzondering dat voor vrouwen het geslacht van hun geliefde echter niet uitmaakt – zij zijn, om een moderne term te gebruiken, allemaal biseksueel. Soms denken de vrouwen in eerste instantie dat hun geliefde een man is, maar blijft hun verlangen bestaan wanneer uitkomt dat het een vrouw is (Fiordispina). Soms zijn ze ervan overtuigd dat hun geliefde een vrouw is, maar blijft hun verlangen bestaan wanneer blijkt dat het een man is (Lavinia en de vrouwen uit de *Alessandro*, *Cesarea Gonzaga*, en *Gli inganni*). In sommige verhalen benadrukt de auteur dat de vrouwelijke personages net zo lief een man als een vrouw zouden hebben (Lavinia). In andere verhalen benadrukt de auteur dat vrouwen de voorkeur geven aan een man (Fiordispina), soms zelfs in zulke mate dat zij fantaseren over seks met een man terwijl ze seks

⁴⁷ Cadden, *Meanings of Sex*, 151, 158; Jacquart en Thomasset, *Sexuality and Medicine*, 81.

⁴⁸ Hieronymo Manfredi, *Il Perché*, Liber I, Cap. 5: ‘Perche la femina ha piu delectatione nel coito chal maschio’.

hebben met een vrouw (de nonnen in de *Ragionamenti*, de weduwe in *La Viniexiana*).

In de literatuur zijn veel voorbeelden te vinden van mannelijke personages die vrijwel exclusieve ‘homoseksuele’ voorkeuren krijgen toegeschreven, terwijl dit voor vrouwen maar zeer zelden voorkomt. Een uitzondering is te vinden in Agnolo Firenzuola’s *Dialogo delle bellezze delle donne* (1548), waarin de auteur een aantal voorbeelden noemt van vrouwen die ‘van elkaars schoonheid hielden’. Sommigen deden dat op een ‘pure en eervolle manier’ [*puramente e santamente*], zoals Margareta van Parma en Laodamia Forteguerra. Anderen deden dat op een ‘wellustige manier’ [*lascivamente*], zoals de antieke dichteres Sappho en de courtesane Cicilia Vintiana (die Firenzuola zelf had gekend). In tegenstelling tot eerdere teksten, die de indruk wekken dat vrouwen met een exclusieve voorkeur voor andere vrouwen niet bestaan, laat Firenzuola zien dat er wel degelijk ook werd geloofd in het bestaan van vrouwen die zich van nature primair tot andere vrouwen aangetrokken voelen. Om deze vorm van liefde of seksuele aantrekkingskracht te verklaren, verwijst Firenzuola naar de mythe van Aristophanes uit Plato’s *Symposium* (vierde eeuw v. Chr.). Volgens deze mythe hadden alle mensen aan het begin der tijden twee hoofden, vier armen, vier benen, en twee paar genitaliën. Een deel van hen had zowel mannelijke als vrouwelijke geslachtsdelen, anderen alleen vrouwelijke of alleen mannelijke. Na een opstand tegen de goden hakte Zeus deze oermensen voor straf doormidden, waardoor de lichamen van elkaar gescheiden werden. Sindsdien zijn alle mensen constant op zoek naar hun ene ware liefde, hun andere helft, die hen weer letterlijk heel kan laten voelen. Volgens de mythe kon deze persoon dus zowel iemand van hetzelfde als van het andere geslacht zijn.⁴⁹

Ondanks het feit dat Firenzuola dus erkent dat lesbische vrouwen wel degelijk bestaan, benadrukt hij ook herhaaldelijk hoe zeldzaam die vrouwen zijn – zeldzamer dan heteroseksuele vrouwen, maar ook zeldzamer dan homoseksuele mannen. Volgens Jacqueline Murray was Firenzuola de eerste die iets schreef over de verhouding tussen het aantal verschillende ‘oermensen’, en dus ook over de relatieve hoeveelheid heteroseksuelen, homoseksuelen, en lesbiennes.⁵⁰ Firenzuola schrijft dat ‘sommigen mannelijk waren in alle twee de delen; sommigen vrouwelijk, *maar dit waren er weinig*; en de rest – en dat was de meerderheid – was voor een deel mannelijk en voor

⁴⁹ Agnolo Firenzuola, *Opere*, A. Seroni ed. (Florence 1958) 541-542.

⁵⁰ Murray, ‘Agnolo Firenzuola’, 203, 207-211.

een ander deel vrouwelijk'.⁵¹ De zeldzaamheid van lesbische vrouwen benadrukt hij later nog een keer. Hij schrijft dat deze vrouwen van nature het huwelijk en ontmoetingen met mannen ontvluchten, en dat 'we moeten geloven dat onder hen ook die vrouwen zijn die vrijwillig non worden en vrijwillig non blijven, *en dat zijn er weinig*, want de meerderheid van de nonnen in de kloosters leeft daar gedwongen en is wanhopig'.⁵²

Conclusie

Aan het begin van dit artikel werd de vraag gesteld hoe het komt dat mannelijke auteurs zich drukker maakten over seksuele relaties tussen mannen, dan over relaties tussen vrouwen. Een mogelijke verklaring is dat seks tussen vrouwen werd gezien als onbevredigend. Doordat men geloofde dat vrouwen nooit in staat zouden zijn om elkaar volledig te bevredigen, geloofde men automatisch dat zij altijd een man nodig zouden hebben. Bovendien werd seksueel verlangen tussen vrouwen zelden gezien als exclusief. Doordat men geloofde dat vrouwelijke verliefdheid of aantrekkingskracht niet werd bepaald door het geslacht van een persoon, geloofde men ook dat vrouwen altijd eenvoudig konden overstappen van een vrouwelijke naar een mannelijke partner.

Het zou goed kunnen dat mannelijke auteurs, door de combinatie van hun geloof in de universele biseksualiteit van vrouwen en het beperkte genot dat seks twee vrouwen kon brengen, lesbische relaties zagen als een kleiner gevaar voor de maatschappelijke orde. Een getrouwde vrouw zoals Lavinia, die zichzelf met haar dienstmeisje Lucia vermaakte totdat haar man weer terugkeerde van zijn reis, vormde nauwelijks een bedreiging voor de maatschappelijke verhouding tussen mannen en vrouwen en de sacraliteit van het gezinsleven, juist omdat haar verlangens nooit als exclusief werden gezien en omdat zij toch altijd liever een man zou hebben. Dit staat haaks op het beeld dat destijds van homoseksuele mannen werd geschetst. Volgens theologische, medische en literaire teksten konden homoseksuele verlangens

⁵¹ Firenzuola, *Opere*, 542: 'alcuni maschi in tutt'a due le parti; alcune femine, che furono pochi; il restante, ch'era il maggiore numero, erano per l'una parte i maschi e per l'altra femine.'

⁵² Idem: 'e queste debbiamo credere che sien quelle che si fanno monache volentieri e volentieri vi stanno, che sono poche; percioché nei munisteri le più vi stanno per forza e vivonvi disperate'.

zo sterk zijn, en het genot van seksuele relaties met mannen zo groot, dat mannen een grote en permanente afkeer kregen van vrouwen. De seksuele voorkeur van mannen voor een andere man kon wel degelijk exclusief zijn en potentieel maatschappij-ontwrichtend werken, bijvoorbeeld wanneer deze mannen weigerden om te trouwen en zich voort te planten.

Een van de redenen waarom lesbische vrouwen in vijftiende- en zestiende-eeuws Italië gevrijwaard bleven van de heftige vervolging en de morele veroordeling die homoseksuele mannen ten deel viel, was wellicht dat het geloof in het bestaan van een (mannelijke) homoseksuele geaardheid al verder was ontwikkeld dan dat van een (vrouwelijke) lesbische geaardheid. Tot op een bepaalde hoogte is de onschendbaarheid van de lesbische vrouw dus een gevolg van de ontkenning van haar bestaan.